ВСТУП

Оксана КІСЬ

УСНА ІСТОРІЯ: СТАНОВЛЕННЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

За століття свого існування – від античности і до постмодерну – історична наука зазнала чимало змін. Один із найрадикальніших поворотів стався у середині XX століття, і це був поворот до Людини – учасника, свідка, суб'єкта Історії. Власне кажучи, «історики віддавна відчували, що письмовим документам бракує людського виміру, спонтанности. Зазнавши попередньої цензури, призначені для особливих цілей, вони (документи) відображають лише формальні стосунки та позбавлені життя широкого кола людей»[1].

Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду людини як головної дійової особи історії логічно призвела до переорієнтації дослідницьких стратегій, серед яких особливого значення набувають якісні методи дослідження. Мікроісторія, історія повсякдення, соціяльна історія дали змогу вивчати минуле в його *антропологічному* вимірі: не на макрорівні (історія держав, великих подій, катаклізмів, інституцій тощо), як це було досі, а з позиції окремого індивіда, звичайної людини та її повсякденного життя, що дозволяє побачити багатоманітність і неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд, можливість альтернативних варіянтів розуміння історичного поступу з позиції окремих індивідів та груп[2]. Визнання унікальности і самоцінности людського досвіду означало необхідність інтерв'ювання безпосередніх учасників подій минулого, що відкривало якісно нові можливості для історичних реконструкцій. Це дало поштовх до бурхливого розвитку нової ділянки історичної науки – усної історії (англ. *oral history*).

«Люди завжди оповідали свої історії у розмовах. Століттями історія передавалася усно, з вуст в уста... Усі в той чи той спосіб оповідають про минулі події, тлумачать їх, надають їм значення, підтримуючи живу колективну історію. Навіть у наш час всезагальної письменности та розмаїтих засобів зв'язку (...) більшість людей формує засади свого розуміння власної минувшини через розмову з іншими...» – так починає Роналд Ґріл, один з теоретиків усної історії, передмову до книги «Обгортки звуку: мистецтво усної історії»[3].

Своїм існуванням термін «усна історія» завдячує мангетенському літератору Джозефу Ґоулду, випускникові Гарварду, який у середині 1930-х років заявив про свій намір (який, втім, так і не було реалізовано) написати книгу під назвою

---

[1] *Kessler Harries, Alice.* Introduction, in: *Grele, Ronald J. (ed.)* Envelops of Sound: the Arts of Oral History. Chicago: Precedent, 1991. P. 1.

[2] Про тенденцію до антропологізації історичної науки див.: *Шутова О. М.* Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. науч. ст. / Под ред. И. Р. Чикаловой. Минск: БГПУ, 2001. С. 55–74.

[3] *Grele, Ronald J.* Preface to the Second Edition, in: *Grele, Ronald J. (ed.)* Envelops of Sound: The Arts of Oral History. Chicago: Precedent, 1991. P. xv.

«Усна історія нашого часу». Попри очевидну невідповідність цього терміна змістові, який у нього вкладали від самого початку і донині, альтернативні термінологічні пропозиції (як-от «усне документування» чи «жива історія») не змогли скласти йому конкуренції[4]. Отож «усна історія» є загальновизнаним поняттям, яке використовується у науковому апараті багатьох суспільних та гуманітарних наук.

У суто академічному контексті це поняття вперше використав 1938 року Алан Невінс (Allan Nevins) – журналіст, біограф, історик, двічі лавреат Пулітцерівської премії. У передмові до своєї книги «Ворота в історію» (*Gateway to History*) він наголошував: «Ми вживаємо безліч заходів для того, щоб розшукати документи про людей, які давно померли. Однак лише окремі та безсистемні заходи здійснюються для того, аби здобути бодай часточку з величезного масиву інформації про нещодавнє американське минуле – минулі пів століття. А вона могла б надходити у чистому вигляді безпосередньо від людей, які колись відзначилися у політиці, бізнесі, професійному житті чи в інших царинах»[5]. Саме Алана Невінса вважають засновником усної історії як відносно самостійної ділянки наукового пізнання. Пізніше, 1966 року, у статті «Усна історія: як і чому вона була народжена» сам Алан Невінс пояснював, що виникнення цього напрямку було неминучим наслідком технічного прогресу, який спричинився, з одного боку, до масового використання нових засобів комунікації та транспорту (через які кількість звичних для історика писемних документів почала стрімко скорочуватися, формуючи потребу у новому типі джерел) та, з іншого боку, до створення й удосконалення пристроїв звукозапису на магнітну плівку (які, власне, вперше дали змогу повноцінної і тривкої фіксації усної розповіді)[6].

Попри те, що окремі дослідження із застосуванням методу усної історії проводилися вже в 1930–1940-х роках, інституційне оформлення цей напрямок отримав лише у 1948 році, коли зусиллями Алана Невінса та його послідовників було створено Центр дослідження усної історії при Колумбійському університеті у Нью-Йорку[7]. Це не лише дало змогу започаткувати цілу низку дослідницьких проєктів, але й відкрило простір для наукової дискусії про ключові теоретичні, методологічні та прикладні проблеми усної історії. Подальший розвиток усної історії можна умовно розділити на кілька етапів. У межах кожного з них сформувалося певне покоління дослідників, які по-різному розуміли предмет і завдання усної історії та, відповідно, виносили у центр наукової полеміки ті чи ті теоретико-методологічні проблеми. Девід Дунавей виділяє принаймні чотири таких генерації вчених, які визначили періодизацію усної історії у другій половині XX ст.[8].

---

[4] *Starr, Louis*. Oral History, in: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.)*. Oral history: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: Alta Mira Press, 1996. P. 43–44.

[5] Цит. за: *Starr, Louis*. Oral History, in: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.)*. Oral history: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: Alta Mira Press, 1996. P. 44.

[6] *Nevins, Allan*. Oral History: How and Why It Was Born, in: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.)*. Oral history: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: Alta Mira Press, 1996. P. 29–38.

[7] Oral History Research Office http://www.columbia.edu/cu/lweb/indiv/oral/

[8] *Dunaway, David K.* The Interdisciplinarity of Oral History, in: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.)*. Oral history: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: Alta Mira Press, 1996. P. 8–9.

Період 1940-х – середини 1960-х пов'язаний зі становленням усної історії та діяльністю перших фахівців у цій ділянці – Алана Невінса та Луїза Стара. Вони та їхні колеги розглядали усну історію насамперед як засіб збирання та фіксації усних спогадів видатних і впливових особистостей – усього того, що інакше було би втрачене для подальшого історичного дослідження. Для цього покоління учених усна історія була також важливим знаряддям отримання інформації, необхідної для написання біографій відомих людей. Саме у цей час було засновано й упорядковано основні архіви з усної історії у США.

На початках становлення усної історії як напрямку історичних досліджень та наукового методу історики вбачали своє основне завдання в розширенні джерельної бази, у формуванні нових архівів з транскриптів інтерв'ю, попередньо записаних на авдіоплівку. Фактично йшлося лише про новий спосіб створення писемних документів шляхом запису спогадів видатних людей про значні події, з тим, щоб просто доповнити існуючий масив документів. Керуючись такою метою, історики ретельно добирали питання, заздалегідь вибудовували структуру інтерв'ю, скеровуючи свого оповідача у напрямку, який вважали правильним: прагнули, щоб він чи вона максимально повно і детально розповіли про наперед визначені важливі події чи про відомих осіб. Усвідомлення виняткової ролі інтерв'юера як співавтора оповіді, від якого значною мірою залежить зміст і обсяг розказаного, прийшло значно пізніше, після того, як було накопичено величезний практичний досвід та пройдено чималий шлях теоретичних дискусій.

Наприкінці 1960-х – у 1970-х роках спостерігається стрімкий розвиток усної історії, повсюдно виникають нові центри, започатковуються нові архіви та колекції, реалізуються великі й малі проєкти у найрізноманітніших ділянках. Саме в цей час відбувається суттєва зміна у розумінні сутности та призначення усної історії в контексті подальшої антропологізації історичних досліджень, з одного боку, та піднесенням суспільних рухів (студентського, профспілкового, жіночого, антирасистського та ін.) – з другого. Дослідники цієї генерації вбачають особливу місію усної історії в тому, щоб надати голос тим маргіналізованим та дискримінованим соціяльним групам і верствам, які досі були «невидимі» для істориків, чия історія тривалий час залишалась поза увагою історичної науки (насамперед етнічним меншинам та расовим групам, жінкам, робітникам та ін.). Соціяльно-громадівська орієнтація тогочасних усноісторичних студій під гаслом «повернути історію суспільству» виявилась у реалізації значної кількости проєктів з регіональної, локальної, етнічної й жіночої історії, а також у масовому залученні до таких проєктів волонтерів з числа краєзнавців, учителів, активістів громадських організацій різного профілю. Саме у цей період було створено ключові центри з усної історії та асоціяції дослідників у США. Скажімо, у 1966 році створено Асоціяцію усної історії у США[9], кількість членів якої за наступне десятиліття зросло на порядок – зі ста до понад тисячі осіб[10]. Услід за США було створено національні асоціяції усної історії в Австралії (1970)[11],

[9] Oral History Association http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/.

[10] *Starr, Louis.* Oral History. P. 48–49.

[11] Oral History Association of Australia: http://www.ohaa.net.au/.

Канаді (1975)[12] та Великій Британії (1973)[13]. Ці професійні товариства об'єднують усіх тих, хто зацікавлений в усній історії: від краєзнавців, бібліотекарів, архівістів та журналістів – до студентів, викладачів та учених, задаючи напрямки, створюючи фахове середовище для розвитку усної історії. Асоціяції не лише створюють мережі і форуми для фахової наукової полеміки та обігу інформації, але й координують діяльність регіональних та локальних центрів, сприяють фінансовій підтримці проєктів, публікації результатів досліджень, забезпечують доступність архівів тощо. Одним із важливих завдань таких асоціяцій є дотримання високих стандартів якости при записі, збереженні, поширенні та використанні усних свідчень, для чого розроблено принципи підготовки і проведення інтерв'ю, критерії оцінки якости матеріялів, правила архівування, виконання яких є нині безумовною вимогою для кожного дослідника.

Тогочасне масове зацікавлення усною історією зумовило високий запит на навчальні курси, підручники та методичні посібники, значна кількість яких з'явилась на світ саме у 1970-х роках. У центрі уваги науковців – техніки інтерв'ювання, процедурні питання, етичні і правові проблеми, пов'язані з проведенням інтерв'ю та використанням отриманих матеріялів. Серед ключових тем тогочасної дискусії – проблема стосунків поміж інтерв'юером та оповідачем, роль кожного із співрозмовників у процесі створення наративу, а також чинники, які впливають на якість новоствореного джерела. Дослідниці феміністського спрямування (Ann Oakley, Sherna Gluck та інші) чи не першими звернули увагу на проблему нерівности під час проведення інтерв'ю, на владні відносини, що складаються поміж інтерв'юером та оповідачем; вони також вказали на виняткове значення соціяльних відмінностей (ґендерних, расових, етнічних, класових, вікових тощо) та особистої дистанції поміж співрозмовниками, які в результаті суттєво позначаються на змісті й обсязі наративу. Серед ключових учених цього періоду слід насамперед назвати Пола Томпсона (Paul Thompson), Девіда Дунавея (David Dunaway), Шерну Ґлюк (Sherna Gluck).

1980-ті роки вирізняються тим, що у цей період з'явилося цілком нове покоління вчених, які отримали спеціяльну фахову освіту саме у ділянці усної історії. Такі якісні зміни у складі дослідників стимулювали бурхливу дискусію про співвідношення академічности й аматорства в усній історії, адже остання, з одного боку, прагнула здобути статус повноцінної наукової дисципліни, з іншого ж – була соціяльно спрямованою та мала міцні зв'язки з громадами. Втім, саме у цей період усна історія остаточно інституціоналізується, здобуває академічне визнання як особлива ділянка досліджень (наприклад, в університетах США у середині 1980-х уже налічувалося понад 500 позицій для викладачів усної історії).

Характерною рисою цього періоду є зростання саморефлексивности у середовищі усних істориків, їхній щораз критичніший підхід до методів усної історії. Фокус наукової дискусії зміщується з обговорення процедурних і методичних питань у теоретико-методологічну площину. Полеміка про конструктивістську природу спогадів та інтерактивний характер самого інтерв'ю призводить до утвердження думки про те, що усна історія є не стільки процесом

[12] Canadian Oral History Association: http://oral-history.ncf.ca/.

[13] The Oral History Society http://www.ohs.org.uk/.

створення чистих першоджерел, скільки способом конструювання самої історії в процесі інтерв'ювання. Наукова полеміка стосувалася також проблем пам'яті (її полістадіяльности, вибірковости, фраґментарности тощо) та опосередкованости спогадів про далеке минуле усім подальшим життєвим досвідом оповідача, контекстом його сучасного існування й очікуваннями на майбутнє. Знайшла своє продовження дискусія про взаємозалежність індивідуальної та колективної пам'яті та діялогічну природу інтерв'ю, що її започаткував Роналд Ґріл (Ronald Grele) у своїй програмній статті «Рух без мети: методологічні та теоретичні проблеми в усній історії» 1975 року[14]. Гнучкість пам'яті означає водночас і «мінливість» минулого у сприйманні індивіда. Тож який, власне кажучи, час віддзеркалюють нинішні спогади – минуле чи сучасне? Інша проблема – як визначити роль оповідача у стосунку до наративу: чи є він/вона просто інформантом (транслятором інформації), респондентом (носієм інформації), оповідачем (свідком), героєм (учасником), співавтором (продуцентом) чи істориком (інтерпретатором) подій, про які розповідає?

Іншим аспектом дискусій тих часів є питання про роль акустичної складової (авдіозапису) у процесі аналізу усноісторичних матеріялів, що постало внаслідок щораз ширшого використання для досліджень виключно текстів (транскриптів) інтерв'ю. Провідні вчені (як-от Alessandro Portelli, Luisa Passerini, Jan Vansina) наголошували на винятковому значенні невербального складника розповіді (насамперед гучности мовлення, темпу, ритму, павз, інтонацій, а також пози, міміки, жестів оповідача тощо) для розуміння смислу сказаного. З огляду на необхідність передачі в тексті транскрипту згаданих складових розповіді, щораз прискіпливіше формулюються вимоги до оформлення і використання усноісторичних джерел, встановлюються високі стандарти створення, утримання та розвитку архівів і колекцій. Ці питання набувають щораз більшої актуальности з появою й поширенням комп'ютерів та Інтернету, удосконаленням звукозаписувальних пристроїв та інших технічних новинок, які дозволяють забезпечити високу якість фіксації, тривке зберігання та більшу доступність інтерв'ю як в авдіозаписах, так і в текстовому форматі.

1990-ті роки – епоха постмодернізму, вплив якої на усну історію мав своїм наслідком підрив традиційного позитивістського підходу в історичних дослідженнях, відхід від пошуку історичних фактів та зосередження на пізнанні історичних смислів. Так званий «лінґвістичний поворот в суспільних науках»[15] означав щораз прискіпливішу увагу дослідників до мови наративу, отож фокус дискусій у царині усної історії пересувається на якісні методи аналізу текстів. Способи конструювання ідентичностей і форми репрезентації, дискурсивні стратегії, перформативність та інтертекстуальність в усних спогадах виводять наукову полеміку довкола усної історії на якісно новий теоретичний рівень. Серед ключових постатей цього періоду – Елізабет Тонкін (Elizabeth Tonkin), Роберт Перкс

[14] *Grele R.* Movement without the aim: methodological and theoretical problems in oral history // The Oral History Reader / Ed. by R. Perks and A. Thompson. London – New York: Routledge, 1998. P. 127–154.

[15] За висловом Наталії Пушкарьової. Див.: *Пушкарьова Н.* Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / За ред. Л. Гентош та О. Кісь. Львів: Класика, 2003. С. 15–45.

(Robert Perks), Селма Лейдесдорф (Selma Leydesdorff), Ґабріела Розенталь (Gabriele Rosenthal), Доналд Річі (Donald Ritchie), Джоан Санґстер (Joan Sangster) та ін.

Якщо на попередніх етапах свого становлення усна історія активно обстоювала своє право називатися самостійною дисципліною, то у 1990-х з'являється тенденція до визнання її міждисциплінарного характеру. Справді, методи і матеріяли усної історії активно використовуються багатьма суспільно-гуманітарними науками (насамперед соціологією, історією, етнологією, антропологією, фольклористикою, лінґвістикою, психологією, педагогікою, краєзнавством та ін.), хоча техніки проведення інтерв'ю, форми використання й методи аналізу отриманих матеріялів суттєво різняться. З другого боку, усна історія також активно послуговується теоретичними напрацюваннями та методами аналізу, що сформувалися в межах інших дисциплін[16].

Особлива роль у згуртуванні спільноти дослідників та у підтримці високого академічного рівня усної історії належить професійним асоціяціям і фаховим періодичним виданням. Окрім національних асоціяцій, які створено практично в усіх країнах світу, де усна історія здобула визнання й академічний статус, існує також Міжнародна асоціяція усної історії[17], яку було офіційно створено у 1996 році на IX міжнародній конференції з усної історії в Ґетеборзі (Швеція). Фахові періодичні видання і публікації нечисленні[18], проте рівень наукової полеміки та публікацій на їхніх сторінках відзначається високим професіоналізмом і забезпечує розвиток усної історії як у теоретично-методологічній, так і у практичній площині. Забезпечити вільний обмін інформацією, полегшити доступ до найновіших розробок та архівів, сприяти розвитку наукових контактів поміж дослідниками різних країн, молодими й досвідченими ученими – таким є завдання віртуального інтерактивного форуму *H-Oralhist,* що існує у всесвітній мережі Інтернет[19]. Його учасником безкоштовно і безперешкодно може стати кожен, хто зацікавлений усною історією, і в такий спосіб долучитися до міжнародної спільноти усної історії.

За десятиліття існування усної історії, на різних етапах її розвитку змінювалося розуміння самої сутности предмета. Простежити цю динаміку можна хоча б за дефініціями, які належать провідним ученим того чи того періоду. Скажімо, один з основоположників усної історії, Луїз Стар, свого часу писав: «Усна історія – це першоджерело, отримане шляхом запису (найчастіше під час

[16] Докладніше про міждисциплінарність усної історії див.: *Dunaway, David K.* The Interdisciplinarity of Oral History, in: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.).* Oral history: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: Alta Mira Press, 1996. P. 8–9; *Ritchie, Donald A.* Doing Oral History. New York: Twayne Publishers, 1995. P. 185–206.

[17] International Oral History Association: http://www.ioha.fgv.br.

[18] Найвідомішим виданням є *Oral History Review*, який з 1973 року публікує Асоціяція усної історії (США) (див. огляд журналу у статті Ґелінади Ґрінченко). Міжнародна асоціяція усної історії двічі на рік публікує *Bulletin of the International Oral History Association.* Від 1971 р. Товариство усної історії Великої Британії двічі на рік видає *Oral History Journal:* http://www.ohs.org.uk/journal/. Деякі національні асоціяції усної історії (наприклад, у Канаді та Австралії) також мають місцеві періодичні видання.

[19] Див: http://www.h-net.org/~oralhist/.

спланованого інтерв'ю з авдіозаписом) усної розповіді людини, яка володіє цінною, вартою збереження інформацією, що недоступна в інший спосіб. Воно (джерело) створюється спеціяльно з історичною метою»[20]. Його наступник, Доналд Рітчі, розумів усну історію в дещо відмінний спосіб: «Усна історія збирає усні спогади та особисті коментарі, що мають значення для історії, шляхом запису інтерв'ю (...). Інтерв'ю є усною історією лише тоді, коли воно записане, опрацьоване у певний спосіб, доступне в бібліотеці, архіві чи іншому сховищі, або ж відтворене у відносно дослівній формі у вигляді публікації. Доступність для дослідження, інтерпретації та верифікації є визначальною для усної історії»[21]. Натомість сучасна російська вчена, Єлєна Мєщеркіна, ще інакше окреслює усну історію: «Під усною історією маємо на увазі більше, аніж техніку опитування свідків подій; це радше зміна перспектив у буквальному сенсі слова. Мова йде про інший підхід, про те, щоб зробити суб'єктивність і досвід суб'єктів загалом предметом історіографії та пояснити їх як такі, що успадковуються, або ж традиції. Завдання усної історії полягає в тому, щоб за допомогою різноманітних джерел і методів виявити й описати сліди передачі індивідами та групами їхнього досвіду, культури, життєвих форм»[22].

Для багатьох істориків одна з головних методологічних проблем зводиться до питання: коли, за яких обставин оповідь про минуле перетворюється з розмови в акт усної історії? Роналд Ґріл пропонує, здається, просту й водночас універсальну відповідь: такого сенсу «розповідь набуває тоді, коли для діялогу створено спеціяльний контекст; творцем його є історик, тобто особа, яка завдяки здатності сформувати загальне бачення історичного процесу може осягнути сенс того, що сказано»[23]. Хоча консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії досі не досягнуто, простежується одна незмінна тенденція – зростання інклюзивности цього поняття. Зразком можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціяцією усної історії (США) та одним із провідних інститутів усної історії.

«*Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемности, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на авдіоплівку у 1940-х і до цифрових технологій XXI століття*»[24].

«*Термін усна історія стосується (1) якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також (2) продукту (авдіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень*»[25]. Отже, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усного передавання та запису спогадів, так і всі різні форми

[20] *Starr Louis.* Oral History, in: Encyclopedia of Library and Information Science. Vol. 20. New York, 1977. P. 440.

[21] *Ritchie, Donald A.* Doing Oral History. New York, 1995. P. 1–6.

[22] *Мещеркина Елена.* Устная история и биография: женский взгляд // Устная история и биография: женский взгляд / Под ред. Е. Мещеркиной. Москва, 2004. С. 16/

[23] *Grele, Ronald J.* Preface to the Second Edition. P. xv.

[24] Oral History Association: http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/.

[25] Institute for Oral History, Baylor University, Texas: http://www.baylor.edu/oral_history/.

новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел.

Засадничим постулатом усної історії є твердження, що історія не є «минулим-у-собі», вона є продуктом осмислення історичною свідомістю сучасних людей минулого історичного досвіду. Отож вона покликана допомогти осягнути шляхи перетворення індивідуальної пам'яті в колективну, подій минулого – в історію[26]. Як писав один із головних теоретиків усної історії, П. Томпсон, «усна історія – це історія, вибудувана довкола людей... Вона надає засоби радикальної трансформації соціяльного змісту історії»[27].

«Усна історія є вельми перспективною щодо збагачення наших знань про минуле та про те, як це минуле живе у сьогоденні. Часто такі сподівання набувають спрощеної форми – або "більше історії", або "більше жодної історії". У першому випадку усну історію розглядають лише як спосіб конкретизувати історичні знання, здобути більший обсяг власне історії для історика. В другому ж у ній вбачають спосіб позбутися історика, щоб здобути справжній голос минулого, позбавлений впливу позиції історика, тобто вийти за межі історії. Але насправді це ані одне, ані інше. Обидва такі підходи нехтують діялектику самого інтерв'ю: у першому випадку заперечується будь-яке значення інтерпретації з боку тих, кого ми розпитуємо; в другому – іґнорується вирішальна роль самого історика у створенні документа. Натомість усна історія має бути способом творення кращої історії, більш критичної і свідомої історії, яка залучає учасників подій у створення їхньої власної історії»[28].

Унікальність дослідження в ділянці усної історії полягає в тому, що дослідник не лише може інтерпретувати певні джерела, але й залучений у процес їх створення. Отож чи не найважливішою ланкою в цьому процесі є інтерв'ювання. Завдання полягає у створенні наративу, що становитиме головне джерело подальшого аналізу-інтерпретації. Від самого початку усноісторичні дослідження надавали виняткового значення запису та вивченню біографій, однак на сьогодні сутність біографічного підходу в межах усної історії докорінно змінилася. Нині у фокусі наукового аналізу – біографія простої людини, у якій віддзеркалюється історія повсякдення, соціяльні та культурні реалії, політичні й моральні цінності, норми, конвенції. Фактично *автобіографія* є тим ідеальним наративом, що дає найбільше поле для аналізу та інтерпретацій. При автобіографічному підході центральним об'єктом дослідження є індивідуальне життя людини, пов'язане з її безпосереднім оточенням (мікросередовищем), а основними аспектами дослідження стають суб'єктивні уявлення про власне життя та соціяльну реальність[29]. Безсумнівною перевагою автобіографічного методу є те, що «він ро-

[26] *Шутова О. М.* Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. науч. ст. / Под ред. И. Р. Чикаловой. Минск: БГПУ, 2001. С. 74.

[27] *Thompson, Paul.* The Voice of the Past: Oral History, in: The Oral History Reader / Ed. Robert Perks and Alistair Thompson. London – New York: Routledge, 1998. P. 28.

[28] *Grele, Ronald J.* Preface to the Second Edition. P. xvi.

[29] *Ткаченко Т. Г.* Биографический метод в гендерных исследованиях. http://melting-pot.fortunecity.com/rundberg/963/publ/gend_sb_www/chapter_1/tkachenko.

бить доступною процесуальність соціяльного життя»[30], оскільки автобіографія представляє «історію в розвитку».

Повну біографію, викладену оповідачем усно під час інтерв'ю, найчастіше називають «життєва історія» або «історія життя». «Життєва історія – це та історія, яку особа вирішує розповісти про своє прожите життя; історія, розказана настільки повно і чесно, наскільки це можливо, про усе, що запам'яталося, і все те, що оповідач хоче повідомити іншим; вона є, як правило, результатом інтерв'ю, проведеного кимсь іншим (...). Життєва історія є чесною повною оповіддю особи про увесь її досвід життя як цілісности, де виділяються найважливіші аспекти»[31]. Методика проведення біографічного інтерв'ю добре розпрацьовано і випробувано, її різноманітні техніки докладно описано в науковій літературі. Однією з найуспішніших спроб надати логіки та стрункості цій процедурі є метод наративного біографічного інтерв'ю, який розробив Фріц Шютце, а вдосконалила й апробувала Ґабріеле Розенталь[32].

Автобіографічний наратив не є і не може бути документом, що просто фіксує факти та події минулого, оскільки оповідач пропонує нам власне бачення пережитого, суб'єктивну його інтерпретацію, постаючи водночас суб'єктом (оповідачем) та об'єктом (дійовою особою) наративу. Втім, суб'єктивність такого джерела позірна, адже, як слушно зауважує Д. Берто, «сам соціяльний світ спів-конструюється, конструюється і трансформується щохвилини діями людей... котрі водночас є і спостерігачами, і рушійною силою цієї реальности»[33], яка складається з досвіду окремих суб'єктів, конкретних учасників соціяльних та історичних процесів. Отже, біографія постає як соціяльний конструкт, у межах якого має значення не так точність та правдивість змальованих подій, як ті смисли і значення, що оповідач їм приписує. Оповідач конструює своє минуле і майбутнє, послуговуючись усталеними дискурсивними стратегіями, на основі існуючих культурних патернів, системи цінностей, прийнятних моделей поведінки, схем соціяльної мікроструктури і под., що можуть бути згодом виявлені у біографії, виокремлені та узагальнені під час її подальшого аналізу.

Від самого початку становлення усної історії об'єктом гострої критики з боку традиційно орієнтованих істориків була проблема ненадійности усних свідчень. Те, що дослідник оперує індивідуальними спогадами, записаними інколи через багато років після того, як відбулися описувані події, ставить під сумнів повноту, неупередженість, точність, правдивість отриманих у такий спосіб матеріялів. Дослідження психологічних особливостей функціонування людської

[30] *Фукс-Хайнритц В.* Биографический метод в социологии / Биографический метод: история, методология, практика / Под ред. Мещеркиной Е., Семеновой В. Москва: ИСРАН, 1994. С. 18.

[31] *Atkinson, Robert.* The Life Story Interview / Qualitative Research Methods. Vol. 44. London: SAGE, 1998. P. 8.

[32] Короткий опис цього методу викладено у статті: *Мещеркина Е.* Качественные методы в гендерной социологии // Женская устная история: Гендерные исследования / Сост. А. Пето. Бишкек, 2004. С. 64–100.

[33] *Берто Д.* Полезность рассказов о жизни для реалистической и значимой социологии // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ / Под ред. Воронкова В., Здравомысловой Е. СПб., 1997. С. 18.

пам'яті лише підкріпили сумніви щодо надійности усноісторичних джерел. Складно назвати бодай одну ґрунтовну працю з усної історії, яка б не містила коментарів з цього приводу. Чільні теоретики усної історії – від її засновників до сучасних вчених – сходяться на тому, що беззастережно і цілковито покладатися на самі лише спогади недоцільно. Натомість «дослідник має перевірити свідчення в усноісторичних спогадах щодо наявности суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі спогадами інших людей на ту саму тему»[34]. Очевидно, що лише використання якнайширшого кола доступних дослідникові джерел, зіставлення різних даних, застосування різних методів отримання й аналізу інформації дозволить дослідникові отримати більш точну і повну картину минулого, і таке твердження є слушним у стосунку до будь-якого історика[35].

У межах дискусії про надійність автобіографічних свідчень для історичних студій постало питання надійности будь-яких історичних джерел та було піддано критиці міт про об'єктивність в історичних дослідженнях, замість якої запропоновано *інтерсуб'єктивність*. Ця категорія має два виміри: з одного боку, йдеться про взаємодію між особистим і масовим наративами, з другого – про взаємодію поміж оповідачем і авдиторією[36]. Особисті наративи використовують дискурсивно доступного узагальненого суб'єкта, щоб сконструювати конкретного ідивідуального суб'єкта. Тобто індивід використовує масові міти, леґенди, історії, стереотипи для конструювання своєї особистої історії[37]. Як слушно зауважує Доналд Рітчі, «усна історія надійна чи ненадійна тією ж мірою, що й інші джерела. Жодним даним не можна довіряти повністю, і кожне джерело має бути перевірене шляхом зіставлення з іншими»[38]. Фактично «останнім часом історики гостро усвідомили, що будь-який опис минулого є послідовною реконструкцією, і жодна історія не сягає нас безпосередньо – вона завжди опосередкована постаттю історика, який фактично творить її, передаючи своє бачення подій і фактів через певні усталені культурою жанри»[39]. Втім, і досі не втрачає актуальности потреба вивчення *історичної пам'яті* (індивідуальної та колективної), того, як окремі люди та групи пояснюють, раціоналізують, виокремлюють смисли у своєму прожитому минулому, як вибудовують свої ідентичності на основі власного історичного досвіду[40].

---

[34] *Starr, Louis.* Oral History, in: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.)* Oral history: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: Alta Mira Press, 1996. P. 41.

[35] Всебічний огляд проблеми ненадійности біографічних спогадів див.: *Gardner, Graham.* Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge / Qualitative Research. Vol 1(2), 2000. P. 185–204.

[36] *White H.* Metahistory. Baltimore, 1973. P. 3.

[37] *Cosslett T., Lury C., Summerfield P.* Introduction, in: *Cosslett T., Lury C., Summerfield P. (eds.).* Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods. London: Routledge, 2000. P. 16.

[38] *Ritchie, Donald A.* Doing Oral History. New York: Twayne Publishers, 1995. P. 6.

[39] *Leydesdorff S., Passerini L., Thompson P.* Introduction, in: *Leydesdorff S., Passerini L., Thompson P. (eds.).* Gender and Memory. International Yearbook of Oral History and Life Stories. Vol. 4. Oxford UP, 1996. P. 12.

[40] Докладніше про дискусію довкола проблеми історичної пам'яті див.: *Грінченко Г.* Усна історія: теорія, метод, джерело // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. стаття Г. Грінченко. Харків: Райдер, 2004. С. 10–32.

Сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців. Як слушно стверджує один із чільних теоретиків усної історії, Алессандро Портеллі, «головне, що вирізняє усну історію, – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їх значення... Усні джерела повідомлять нам не лише про те, що люди вчинили, але й що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді чинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили»[41]. Тобто дослідження з усної історії засадничо не спрямоване на встановлення якоїсь «історичної правди», яка є непізнавана за своєю суттю. Фактично, оповідаючи історію свого життя, особа говорить не так про події, свідком яких вона була, але радше про те значення, якого набули ці події в контексті її життєвого досвіду, як вони вплинули на життєвий вибір, погляди, світогляд, ідентичність. Реальність і те, що розповідає про неї очевидець, – не тотожні речі. «Біографічне знання неоднозначне, відносне і суперечливе, оскільки воно практичне або ж прагматичне. Воно є одним із способів інтерпретації світу; воно конструюється і реконструюється почерез численні і постійні часопросторові особливі зіткнення з іншими (окремими чи груповими) акторами або масивами знання»[42]. В такий спосіб власне і виробляється індивідуальний сенс історії. У передмові до книги «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» Роналд Ґріл слушно зазначає: «Спосіб бачення історії окремим індивідом є фактом, що заслуговує на історичне дослідження. Історія, історична думка є продуктом культурного конструювання, і розуміння цього конструкту інформує нас про саму культуру, в межах якої це відбулося»[43].

Автобіографія є унікальним історичним джерелом. Вона дає змогу зосередитись на індивідуальному житті, що вписане у безпосереднє соціокультурне середовище, отож роздуми особи про її власне життя та соціяльне, політичне чи культурне середовище одночасно перебувають у полі уваги дослідника. Виконане методом глибинного автобіографічного інтерв'ю, таке дослідження дозволяє відкрити приховані смисли і мотиви людських вчинків, джерела певних поглядів та оцінок, особливо якщо оповідач не схильний висловлювати їх прямо або згадує про них лише мимохідь чи взагалі промовчить. «Цей живий досвід украй важливий для дослідника, бо дає змогу бодай частково збагнути те особисте розуміння і значення, яке актор виробляє у взаємодії з його власним оточенням; і навзаєм – оцінити, як оті значення та розуміння впливають на саму цю взаємодію»[44]. На користь автобіографічного методу свідчить той факт, що лише цілісна історія життя дає ключі до розуміння кожного окремого її фрагмента, тобто усі елементи біографії щільно пов'язані між собою і набувають сенсу лише в контексті один одного. І навпаки – лише представлена оповідачем послідовність і конфігурація значущих фактів (подій, ситуацій, осіб) дозволяє

[41] *Portelli, Alessandro.* What Makes Oral History Different? In: *Portelli, A.* The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories. Form and Meaning in Oral History. New York: State University of New York Press, 1991. P. 48.

[42] *Gardner, Graham.* Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge. P. 194–195.

[43] *Grele, Ronald J.* Preface to the Second Edition. P. vii.

[44] *Gardner, Graham.* Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge. P. 196.

відчитати і збагнути основні смислотворчі цінності в житті окремої людини, а отже і певної соціяльної групи.

Проте найважливіша відмінність усної автобіографії криється саме в усному способі її представлення, завдяки якому відкривається ціла низка непрямих, невербальних шляхів: для оповідача – щоб висловити, а для інтерв'юера – щоб вловити, – певні позасвідомі, потаємні чи невимовні думки. Порівнюючи переваги усних джерел щодо писемних, Алессандро Портеллі цілком слушно підкреслював, що «зміни тону та гучности, ритм народного мовлення містять імпліцитне значення і соціяльні конотації, які неможливо відтворити на письмі... Тривалість та місце паузи є важливим для розуміння значення сказаного»[45]. Справді, швидкість мовлення, вираз обличчя, міміка, поза, жести можуть сказати багато про ставлення оповідача до предмета розповіді, особливо якщо з певних причин людині важко вербалізувати якісь думки, судження, оцінки. Тому усна історія (у формі оповіді життєвого шляху) є вкрай ефективним і важливим методом у постсовєтських умовах, де, з одного боку, мало довіри до письмових джерел доби соціялізму (всім відомо, які біографії тоді публікувались), з іншого ж – люди не мають достатніх навиків усної авторефлексії.

Особливості і труднощі проведення дослідження методом усної історії у тоталітарних та посттоталітарних суспільствах неодноразово були предметом дискусій серед учених Заходу у 1990-х. Одна з таких рис полягає у тому, що держава позбавляє Людину її індивідуальної пам'яті, і «мовчання створює враження уніфікованої колективної пам'яті: досвід кожного виглядає схожим на інші». Совєтських людей десятиліттями привчали сприймати лише офіційну версію історії – одну для всіх. Під тиском постійної пропаґанди, живучи в атмосфері всезагальної недовіри і підозри, совєтські люди навчилися тримати при собі свої власні спогади (які часто були травматичними і суперечили офіційній версії минулого). Вони навчені мовчати. Тому, як завважили дослідники, коли Гласність уперше дала змогу говорити відкрито і про все, виявилося, що людям украй важко осмислювати минуле і промовляти його[46]. Це одна з причин, чому дослідники усної історії неминуче стикаються з цілою низкою психологічних бар'єрів: людей справді складно вмотивувати говорити про їхній особистий історичний досвід повно і детально. Мало того, такий досвід і спогади часто мають болісний характер, тож людям справді не хочеться повертатися до них. Людям похилого віку все ще некомфортно обговорювати теми, які були табуйованими в совєтський час (політичні репресії, релігійні переслідування, депортації, етноцид, соціяльна нерівність та ін.). Люди схильні недооцінювати власне прожите минуле та не довіряти тим, хто розпитує. Усну традицію значною мірою втрачено. Допомогти людині розкритися – ось завдання інтерв'юера.

---

[45] *Portelli, Alessandro.* What Makes Oral History Different? In: *Portelli, A.* The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories. Form and Meaning in Oral History. New York: State University of New York Press, 1991. P. 47–48.

[46] *Angel, Barbara Alpern and Posadskaya-Vanderbeck, Anastasia.* Introduction, in: *Barbara Alpern Angel and Anastasia Posadskaya-Vanderbeck (eds.).* A Revolution of Their Own. New York: WestviewPress, 1998. P. 16.

Доволі часто предметом критики і самокритики в усній історії є владні, ієрархічні стосунки, що характеризують співрозмовників під час інтерв'ю[47]. Адже саме дослідник створює ситуацію для продукування спогадів, керує ходом розмови: обирає оповідача, ініціює діялог, задає рамку і правила розмови, врешті – отримує біографію і надалі розпоряджається нею. Нерівність співрозмовників полягає й у тому, що дослідник дізнається практично *все* про приватне життя оповідача, а той – майже нічого про особу інтерв'юера. Окрім того, часто у звичайному структурованому інтерв'ю дослідник (свідомо чи позасвідомо) ставиться до оповідача по-споживацькому, розглядаючи його як *об'єкт* дослідження чи як просте *джерело* історичної інформації, зазвичай нехтуючи почуття, переживання, особистість цієї людини. Кетрін Андерсон, критикуючи істориків за те, що вони «явно віддають перевагу запитанням про події і факти, й уникають запитань про почуття, ставлення, цінності та значення», наголошує, що саме усна історія дає досліднику унікальний шанс довідатись про індивідуальний смисл історичних подій від їх учасників та свідків, замість того, щоб самотужки інтерпретувати факти на основі наперед заданих теорій[48]. Автобіографічне наративне інтерв'ю, у якому оповідач отримує щонайширшу свободу «дизайну» своєї життєвої історії, частково компенсує згадану первісну нерівність між співрозмовниками.

Для усної історії головне завдання полягає в тому, щоб «виробити такі прийоми, які заохочуватимуть людину розказати про те, що невимовне»[49]. Дослідник повинен пам'ятати, що основним продуцентом автобіографії як історичного джерела є оповідач, тоді як роль інтерв'юера зводиться до створення оптимально сприятливих умов для цього. Оскільки «найкраща усна історія є квазімонолог оповідача»[50], головна мета полягає в тому, щоб стимулювати, заохочувати і підтримувати природний плин і неперервність оповіді. Прямий вплив інтерв'юера на зміст, форму, послідовність викладу, тривалість тощо слід звести до мінімуму. З іншого боку, його/її роль є вкрай важливою у процесі оповіді, оскільки, як слушно зауважила Луїза Пассеріні, «нема про що оповідати, коли нема кому слухати»[51].

Автобіографічний метод має особливу спрямованість: від людини – до концепту, від індивідуального досвіду – до узагальнень і гіпотез. «Нам слід вибудовувати наші теорії, виходячи з реального досвіду», – закликає Джудіт Вітнер. Націленість на пізнання унікального особистого досвіду, поглядів, оцінок (а не

[47] Одними з перших цю проблему порушили дослідниці-феміністки. Див., наприклад: *Oakley, Ann.* Interviewing women: a contradiction in terms. In: *Roberts, H. (ed).* Doing Feminist Research. London: Routledge, 1981. P. 30–61.

[48] *Anderson, Kathryn, Armitage, Susan, Jack, Dana, and Wittner, Judith.* Beginning where we are: feminist methodology in oral history. In: *McCarl Nielsen, Joyce (ed.).* Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences. London: West View Press, 1990. P. 98.

[49] Ibid. P. 95.

[50] *Gluck, Sherna Berger.* What's so special about women? Women's oral history. In: *Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.).* Oral History: An Interdisciplinary Anthology. 2nd ed. California: AltaMira Press, 1996. P. 224.

[51] *Passerini, Luisa.* Introduction, in: *Passerini, Luisa (ed.).* Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories. Vol. 1. Oxford University Press, 1992. P. 3.

фактажу) дозволяє уникнути нерівноправної ситуації під час інтерв'ю, визнаючи пріоритетну роль оповідача (як соціяльно компетентного історичного актора) в інтерактивному процесі творення такого складного першоджерела, як автобіографія. Йому надається цілковита свобода в обранні форми подачі, сюжетних ходів та змісту, послідовности викладу, глибини і детальности, тривалости й обсягу автобіографії. Це означає, що інтерв'юер засадничо відмовляється від власних наперед сформульованих тез і гіпотез, готовий слухати, чути і поважати те, що оповідач вважає суттєвим і значущим.

Якість роботи інтерв'юера значною мірою детермінує і якість самого новоствореного джерела, і, відповідно, успіх усього дослідження. Цілком очевидно, що зміст, форма й обсяг біографічної оповіді дуже залежать від того, кому вона адресована, *хто* є слухачем. Отже насправді перед інтерв'юером постає надзавдання: постати у двох ролях водночас. З одного боку, він/вона репрезентує певну суспільну інституцію (університет, академічну науку, громадську організацію, дослідницький проєкт тощо), що надає цій зустрічі офіційного характеру, отож оповідач свідомий потенційної публічности своєї розповіді. З іншого боку, інтерв'юер має налагодити особистий контакт з оповідачем, створити атмосферу приватної розмови, взаємної довіри і відкритости, які допоможуть оповідачеві «розкритися» та сприятимуть плинності і повноті оповіді. З огляду на це до особистости та фаховости інтерв'юера сьогодні висуваються доволі високі вимоги, які докладно описано у методичній літературі про підготовку та проведення інтерв'ю.

Історія України XX століття багата на події, що неодноразово змінювали суспільно-політичні та соціяльно-економічні умови життя людей. Однак повсякденний, часто травматичний досвід людей, що пережили їх, вивчено надто мало. Саме тому метод усної історії набуває особливої актуальности сьогодні, коли кількість живих свідків та учасників тих історичних подій щодня зменшується. В останні роки в українських історичних науках почалася зміна наукової парадигми, що полягає в переході від макроісторичних досліджень (зосереджених на історичному факті) до антропологічно спрямованих історико-етнологічних студій (скерованих на пізнання історичних смислів).

Перші результати досліджень у форматі усної історії в Україні свідчать про незамінність цього підходу при вивченні тих сторін недавнього минулого, які мали травматичний характер (досвід Другої світової війни, примусові міграції), були заборонені для висвітлення (голодомор, національно-визвольні змагання, історія Церкви) чи вважались маргінальними (жіночі студії, дослідження української діяспори та субкультур). При цьому відкривається можливість для пізнання історії водночас на суспільному, індивідуальному та повсякденному рівнях її розгортання. У центрі наукової полеміки українських істориків, етнологів, соціологів – особливості вибору та застосування різних технік інтерв'ю при дослідженні тієї чи тієї тематики, проблема надійности особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язок між індивідуальною та колективною історичною пам'яттю, а також трансформації етнічної, ґендерної, релігійної та інших ідентичностей під впливом історичного досвіду.

Успішно проведені дослідження свідчать про релевантність та ефективність даного методу для соціяльно-історичних та етносоціологічних досліджень,

особливо при вивченні болісних і драматичних сторінок історії України. Наприклад, учені Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету реалізували масштабний проєкт «Українська Греко-Католицька Церква у підпіллі» (докладніше про цей проєкт – у статті Світлани Гуркіної). Інший проєкт був спрямований на вивчення трагедії голодомору 1932–1933[52]. Дослідження Голокосту та політичної еміграції українців у Північну Америку за допомогою методу усної історії також показали його виняткову дієвість та дозволили розкрити ряд невідомих доти аспектів цих явищ[53]. Найвідоміше дослідження історичного досвіду колективізації в Україні у форматі усної історії, здійснила група українських вчених (етнологів, істориків, фольклористів) під керівництвом Вільяма Нолла[54]. Чималий внесок у розвиток усної історії в Україні зробив Східний Інститут ім. Ковальських у Харкові, який очолює Гелінада Грінченко. Під її керівництвом було реалізовано масштабний проєкт з вивчення досвіду українських остарбайтерів у Німеччині під час Другої світової війни (докладніше про цей проєкт – у статті Гелінади Грінченко). В останні роки дослідження у форматі усної історії набувають популярности в Україні та інших постсоціялістичних країнах, де не лише реалізуються великі і малі науково-освітні проєкти[55], але й здійснюються переклади та публікації як класичних праць з усної історії, так і результатів власних досліджень[56]. Особливо помітне місце поміж них посідають нині дослідження з усної жіночої історії, кількість та якість яких зростає щороку у зв'язку із надзвичайним високим інтересом до вивчення ґендерних аспектів минулого[57].

Утім, чимало питань для істориків досі залишаються відкритими, багато сторінок історії все ще рясніють прогалинами та білими плямами. Водночас щораз менше живих свідків минулого залишається серед нас. Їхній історичний досвід – то наша спадщина. Тож аби пізнати власне історичне минуле, нам слід прийти до цих людей і надати їм чи не єдину можливість розповісти про те, що часто невимовне.

---

[52] Oral History Project on the Commission on Ukrainian Famine. Ed. by Mace J. Vol. 1–3. Washington, 1990.

[53] *Ковба Ж.* Лояльність у безодні пекла... // Україна модерна. Ч. 1–2. Львів, 1999; *Винницька І.* Жива історія української політичної еміграції в Канаді // Україна модерна. Ч. 4–5. Львів, 2000.

[54] *Нолл, Вільям.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Родовід, 1999.

[55] Наприклад, проєкт «Женщины. Память. Война» Центру ґендерних досліджень Європейського Гуманітарного Університету у Мінську: http://wmw.iatp.by; проєкти «Бамовцы о БАМе: история последней стройки социализма» (2006–2007) та «Блокада в судьбах и памяти ленинградцев» (2001–2004) Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі: http://www.eu.spb.ru/oralhist/.

[56] *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. Київ, 2004; Хрестоматия по устной истории / Пер,, сост., введ., общ. ред. М. В. Лоскутовой. СПб., 2003; *Томпсон, Пол.* Устная история: голос прошлого. Москва, 2003.

[57] Усна жіноча історія: Повернення / Під ред. Галини Дацюк. Київ: ЖЦ «Спадщина», 2003; Женская устная история: Гендерные исследования / Сост. А. Пето. В 2 т. Бишкек, 2004; Устная история и биография: женский взгляд / Ред. и сост. Мещеркина Е. Ю. Москва, 2004; Невозможное возможно. Женские устные истории. Бишкек, 2005.